

УДК 821 : 295

Ірина Вовк

Сходознавчі студії Івана Франка

Зібрані відомості про опосередковані переклади та переспіви Івана Франка з давньоіндійської духовної літератури та шумеро-аккадського і старовавилонського міфогероїчного епосу, що є першоджерельною основою для сюжетної канви Мойсеевих книг Старого Завіту Біблії, а також висвітлена наукова історія сходознавчої студії Франка «Поема про сотворення світа».

Ключові слова: праукраїнська мова, санскрит, сходознавчі студії, шумерологія, старовавилонська космогонічна поема, Мойсееве П'ятикнижжя, Старий Завіт

Iryna Vovk

Ivan Franko's Oriental studies

Information about indirect translations and retellings by Ivan Franko of ancient Indian spiritual literature, Sumerian and Akkadian, as well as old Babylon, mythological and heroic epics, which are the primary source of the Old Testament's Pentateuch storyline, is gathered. In addition, the research sheds light on the scientific history of Franko's oriental study «Poem about World creation».

Keywords: proto-Ukrainian language, Sanskrit, Oriental studies, Sumerian studies, old Babylonian cosmogonic poem, Pentateuch, Old Testament

Іван Франко цікавився сходознавством, щоби в процесі сходознавчих студій поглиблювати свої знання з української історичної лінгвістики та лексикології і довести невігласам та політиканам, що коріння праукраїнської мови має ті ж часові виміри, що і мови давніх цивілізацій Шумеру, Єгипту та Індії.

Французький вчений Мішель Буль дослідив, що арійська культура прийшла в Західну Європу із Праукраїни. Івана Франка ці відомості дуже схвилювали і надихнули. У тому ж ключі видав свою відому працю «Древность малороссийского языка» молодий поляк Михайло Красуський у 1880 р. в Одесі, в якій ішлося про те, що праукраїнська мова давніша не тільки від грецької, латинської і навіть від давньоєгипетської, а й від самого санскриту, що, власне, походить від праукраїнської мови VII – IV тис. до н.е., яку привезли наші переселенці з материкової Праукраїни під мирне небо Давньої Індії. І саме ота праукраїнська мова дала матеріал для створення найдавнішої пам'ятки – «словника санскриту», куди увійшли всі прадавні слова до найменших вигуків, що живуть у

нашій мові і по сьогодні. Отож, «грека» і «латина» значно молодші від праукраїнської мови і похідні від неї, адже відкрили санскрит для світу англійці після загарбання Індії в 1762 р., коли вже всі дотеперішні мови були давно сформовані, розвинуті і визнані національними. Отже, говорити нині про вирішальний вплив санскриту на розвиток європейських мов буде малозрозумілим для сучасної освіченої людини. Цю ж ідею прекрасно довів і геніальний француз Ж.-Ф. Шампольйон у 1822 р. за допомогою так званої «скіфської», себто праукраїнської мови. А це означає, що й скіфи ніякі не іранські племена, а таки наші рідні й найдорожчі предки [1, с. 7].

Вибухове відкриття демократично настроєного та високоосвіченого поляка Михайла Красуського розбудило українську інтелігенцію і водночас шокувало наших недругів, які розпочали гонитву і за книжкою, і за її автором. Було навіть зліквідовано метричні записи Красуського, де він працював в університеті, але хвиля нового погляду на праджерела пригніченої століттями української мови сколихнула світову європейську та місцеву українську громадськість.

Українські письменники та науковці вже встигли прочитати і проаналізувати літературу про джерела своєї історії, культури та мови. Леся Українка, прослухавши знамениті лекції свого дядька Михайла Драгоманова у Софійському університеті, виклала свої міркування у книзі «Стародавня історія східних народів». З рукописною книгою та неабияким вантажем наукових знань вона приїхала у Львів до Івана Франка. Розмова велася про дослідження Михайла Красуського, про велику арійську державу, про лекції Драгоманова, про цікаві дослідження англійських, французьких та німецьких сходознавців у галузі археології та історії. Особливо цікавили обох дослідження і знахідки Л. Вуллі, Т. Чейна та Леонарда Веделя, що склав «Шумеро-арійський словник» і ствердив у ньому, що шумерська мова – це мова трипільської Праукраїни.

Листуючись із Михайлом Драгомановим, потім із Агатангелом Кримським та з численними вченими Європи, Іван Якович Франко черпав глибокі знання із сходознавства, зокрема про Індію та Іран, їхній вплив на культуру новітньої Європи. Тут доречно згадати Франкові переклади арабських казок із «Тисячі одної ночі» у своєму журналі «Житте і слово». І хоч він перекладав не з оригіналу, а з англійського чи німецького тексту, проте індуси й донині вважають ці переклади Івана Франка одними з най-

кращих – за відчуттям найменших тонкощів твору і передачу цих тонкощів невичерпно соковитою палітрою української мови.

Іван Франко самовіддано захоплювався перекладною діяльністю ще будучи дуже молодим науковцем-гімназистом. Так, весь дрогобицький гімназійний період, особливо останній клас гімназії, присвятив перекладам давньонімецького епосу та драматичних творів світової ваги, як-от Й. В. Гете «Фауст» (Гете Йоган Вольфганг. Часть перша. З німецької переклав і пояснив Іван Франко. Заходом редакції «Світу», Львів, 1882), уривок з «Пісні про Нібелунгів» («Пісня про Кримгільду»); сюди ж зачислені переклади «Краледворського рукопису», давньоруської епічної поеми «Слово о полку Ігоревім» тощо. В ранній дрогобицький період творчості І. Франка сягало його зацікавлення давньоіндійською літературою, зокрема славнозвісним епосом «Махабхарата». 1875 р. Іван Франко переклав віршами один із епізодів першої книги «Махабхарати» – «Смерть Гідімба» (переклад зроблено з німецької книжки Франца Боппа 1868 р., який переклав окремі епізоди «Махабхарати» безпосередньо з санскриту). Академік О. Білецький вказував, що І. Франка приваблювала в індійській літературі не екзотика, а те інтернаціональне, людське і соціальне, що крилося під фантастичною оболонкою давньоіндійських сюжетів [2, с. 502–511]. Справді, в уривку з «Махабхарати», що переклав юний Франко, розповідається, як давньоіндійський герой, син Панда Фімас у жорстокому герці переміг страшну потвору – велетня-людодоїда Гідімбаса. Незважаючи на казковий сюжет, у творі простежується наскрізна ідея про торжество справедливості і людяності над жорстокістю і злом. Відомо, що Іван Якович і пізніше не раз звертався до давньоіндійської літератури. Зокрема, в 1897 р. він надрукував переклади окремих епізодів із «Махабхарати» – «Ману і потопа світу», «Сунд і Упасунд», «Сакунтала». Цікавився І. Франко пізніше й іншими пам'ятками давньоіндійської літератури – «Лісовою книгою» Вани Парвана, «Панчатантрою», «Рамаяною», епічними поемами «пуранами», зокрема «Маркандею-пураною», що знайшло своє відображення в поемі Івана Франка «Цар і аскет», у збірці «Коли ще звірі говорили» та інших. Франко перший в українській літературі подав відомості про міфологію всесвітнього потопа, про індійську релігійну філософію, про вічність людської душі та її міграцію і переселення з одного тіла в інше у Колесі Перевтілень. Для своїх перекладів санскриту англійською

мовою Франко використовував праці знаменитого вченого сходознавця Фаусболла [2, с. 503].

Влітку 1875 р. Іван Франко успішно склав іспити за курс Дрогобицької гімназії і 26 липня одержав похвальне свідоцтво зрілості. Від'їжджаючи з Дрогобича до Львова, молодий вчений Іван Якович Франко мав ряд оригінальних творів, перекладів, переказів і нездоланне бажання подальшої освіти і творчості. Саме у Львові, в університеті, завершується ідейне і творче змушніння Івана Франка як філософа, літературознавця і письменника, на якого чекали великі життєві випробування.

Творча дружба єднала протягом життя Івана Франка із російським ученим українського походження Федором Щербатським. Він був великим знавцем буддійської філософії, санскритологом, автором праці російською мовою про теорію поезії в Давній Індії, основні засади якої І. Франко використав у своїй монографії «Із секретів поетичної творчості». Вони зустрічалися у Відні і настільки подружилися, що Іван Якович присвятив другові уже згадувану поему «Цар і аскет», де з великою теплотою споминав «про індійську країну чудову, про індійського духа розвій»... [2, с. 507].

У своїй докторській дисертації, присвяченій дослідженню літературної історії старохристиянського духовного роману «Варлаам і Йоасаф», Іван Франко відстежив шлях перетворення стародавньої індійської легенди про засновника буддійської релігії у християнську історію. Персонажі цієї історії в результаті багаторазового редагування змісту легенди дохристиянського періоду набули, крім християнських імен, ще й таких переконливих догматичних рис, що в 1583 р. їх було канонізовано християнською церквою. У своєму науковому дослідженні Франко зробив дуже важливий висновок для розуміння «істинності» багатьох релігійних творів, в тому числі й біблійних історій: «Більш або менш цікаве, але саме по собі досить бідне рамове оповідання, яке потім постійно включало нові оповідання, – ось схема тієї індійської композиції. Зрозуміло, що така схема дозволяла кожному новому перекладачеві і редакторові велику вільність у виборі і в порядкуванні вставок, причому не треба було дуже ламати собі голову над такою роботою. Фактом є і те, що редакції подібних творів уже в найдавніші часи дуже розходяться і часто неможливо знайти спільний для всіх прототип» [3, т. 30, с. 593].

Очевидно, що такі «незручні» анотації Івана Франка до духовних творів давнини не сприймалися більшістю тогочасного академічного

літературознавчого середовища і сприяли зростанню незадоволення, обурення і відвертої ворожості галицьких клерикальних кіл до його особи. Зрештою ця хвиля несприйняття його «вільнодумного мислення» і дала той результат повної ізоляції вченого та письменника наприкінці його життя і навіть більше – невдалий замах на нього. Куля просвистіла над самим вухом Івана Франка, камінь, кинутий у нього долею трагічного випадку, потрапив у висок улюбленого сина Андрія, що стало причиною його ранньої смерті.

«Найнебезпечніший твір Франка», – таким вважали свого часу непримітну на перший погляд сходознавчу студію Івана Яковича про сотворення світу у світлі тогочасної науки. Під авторською назвою «Поема про сотворення світа» редакція часопису «Нового громадського голосу» 1905 р. здійснила першу, ще прижиттєву публікацію, окремим виданням – накладом 200 (за іншими даними – 500) примірників. За цим виданням дослідження Івана Франка передруковано у 50-томному зібранні його творів (1982, т. 35, с. 266–300), через 77 років після першої публікації. Незначний тираж 35-го тому (6750 примірників) і безліч наукових праць, вперше поданих у багатотомному зібранні, зробили «Поему про сотворення світа» Івана Франка майже непоміченою, вона ніби загубилася і лишилася доступною лише вузькому колу фахівців. Навіть львівська газета «За вільну Україну» у матеріалі «Вищий сенс його мислі» (21 серпня 1993 р.) помилково твердить, що ця праця Франка не ввійшла до 50-томного академічного видання творів мислителя. Помилка потрапила також до анотації київського перевидання Франкової студії у видавництві «Обереги» 2004 р. Отож, Франкова «Поема про сотворення світа» має цікаву і багато в чому не з'ясовану наукою історію та непересічне наукове й ідеологічне значення [4, с. 138].

У свій час вона настільки шокувала галицьких клерикалів, що увесь наклад першого прижиттєвого видання 1905 р. був знищений, його просто викупили і спалили. «В оборону болоче покривдженого письменника ніхто тоді не відважився підняти свого голосу. І це письменник та вчений відчув незвичайно гостро. Відразу ж після того упав Іван Франко у глибоку меланхолію, яка згодом розвинулась в страшну і невиліковну недугу. Доктор філософії Олександр Сушко пов'язує початок відомої нам хвороби Франка саме із публікацією розвідки «Поєми про сотворення світа», якимось натякаючи, «що та хвороба була спровокована ззовні, що

параліч рук і провали пам'яті, які ми традиційно пояснюємо перепрацюванням, перевтомою, мають якість інше походження. Франкові померти допомогли, до того ж у тривалих і тяжких муках» [5, с. 168].

Треба наголосити, що у першодруку студія Івана Франка мала назву «Поема про сотворення світа». Такою назвою Франко акцентував на введеному до тексту розвідки перекладові старовавилонської космогонічної поеми про створення світу «Енума Еліш» (у Франка – «Інума Іліш»), що мовою оригіналу означає «Коли вгорі». Ця поема, на тверде переконання вченого, була першовзором двох біблійних оповідань про створення світу у першій книзі «Буття» так званого «Мойсеєвого П'ятикнижжя».

Від часу публікації другого закордонного видання 1918 р. і по нині працю Івана Франка «Поема про сотворення світа» знають у світі під назвою «Біблійне оповідання про сотворення світу в світлі науки». [5, с. 5] Таку назву їй дав, готуючи до друку, доктор філософії Олександр Сушко. Він згадує: «В тім часі я мешкав в його домі й працював разом з ним в одній і тій самій кімнаті (почавши від 1902 р.)». За подарованим Франком примірником окремого видання «Поєми...», професор-франкознавець після смерті Івана Яковича здійснив окреме видання в Канаді. Кошти, 1600 доларів, спонсорував український робітник-чорнороб у Канаді Іван Ковалюк. Професор Сушко, даючи нову назву, зробив посторінковий науковий апарат – бібліографію і коментарі, подав доречні документальні ілюстрації (всього 46 репродукцій), карту стародавнього Сходу і халдейську карту світу й написав до них пояснення, дав назву I–VII розділам (у Франка вони без назви) і написав останній абзац VII розділу та «Закінчення». Текст «Поєми...» відтак закінчувався реченням: «Політика грала значну роль не лише в творенні людських відносин і законів, але також у творенні небесних богів». «Таке втручання у текст справи не зашкодило. З одного боку, для науковців професор подав наукову літературу, що з'явилася після написання «Поєми про сотворення світа» 1905 і до 1918 р., а з другого – видання одразу набуло науково-популярного характеру, стало доступнішим і зрозумілішим широкому загалові, хоча й Франко цілком свідомо писав так, щоб зміст був зрозумілий гімназійній молоді. Саме вона була адресатом Франкової праці» [5, с. 6].

Отож, видання українців-емігрантів Олександра Сушка та мецената Івана Ковалюка побачило світ 1918 р. в столиці канадської провінції Манітоба – місті Вінніпезі (іл.1). Наступне перевидання «Поєми...»

було зроблене в Канаді 1984 р. видавцем Славином Яворським, і тільки у 1993 р. за підтримки газети «За вільну Україну» Іван Піснюк перевидав «Сотворення світу» Івана Франка у Львові.

Іл. 1. Перевидання «Поєми про Сотворення світа» Івана Франка професором Ол. Сушкою (Вінніпег, 1918)

Розвідка Івана Франка «Поєма про сотворення світа» має неспростовні докази того, що «іудеї дві тисячі літ тому ввели людство в оману, присвоївши літературні, світоглядні, духовні надбання інших народів, які мали набагато давнішу історію» [10]. Тут ідеться про міфи Царства Шумеру і Аккаду, а також героїчний епос шумеро-вавилонського перепису, що ліг в основу сюжетів Старого Завіту. Крім того, багаторазові переписи, переклади та редагування текстів-оригіналів, переклади перекладів, додавання та вилучення окремих частин із текстів викривили зміст першоджерел. А якими ж вони, ці першоджерела, були? Вочевидь, більшу частину Старого Завіту було складено з усних переказів старовавилонських сюжетів, які передавались з покоління у покоління, звісно, поступово віддаляючись від первооснови. Якщо й існували першоджерела для написання Біблії, стверджує Іван Франко, то автори Біблії приклали всіх зусиль, щоб вони не збереглися.

Порівнявши тексти першої «Книги Мойсея» («Буття»), що були перекладами грецькою та українською (переклад Пантелеймона Куліша) мовами, з «гебрейським» (староєврейським) текстом, Франко довів,

що переклади мали суттєві помилки. Крім того, історія творення світу, яку начебто Мойсей особисто почув від Бога, фактично скомпонована з окремих частин різними редакторами і зустрічається в більш давніх джерелах. Учений дав детальний аналіз вавилонській поемі про творення світу «Коли вгорі» («Інума Іліш», за Франком), яка дійшла до нас на глиняних табличках у вигляді клинописних текстів, і «зложена, певно, на пару тисячоліть перед написанням Мойсеєвих книг, вона вводить нас у той замурований світ народних вірувань та оповідань, які принесли з собою гебреї до Палестини...»

Висновки Івана Франка підтвержені вивченням творів давнього народу шумерів – етносу, існування якого разом із його надбаннями було відкрито вже після смерті Франка. Літературні пам'ятки шумерів, зокрема міфо-героїчні епоси, поставили під сумнів твердження про Біблію як первісне джерело віри й знання, авторів якого ніби надихав сам Бог. Так, біблійний опис всесвітнього потопу дуже подібний до опису потопу з ассіро-вавилонського «Епосу про Гільгамеша», основою для якого був шумерський «Епос про Зіусудру». І біблійна «Книга Йова» має шумерський взірєць, розміщений на шести табличках, знайдених лише у 1954 р. Різниця у віці цих літературних творинь – більш як тисяча років!

У шумерських міфо-героїчних поемах, створених задовго до Біблії, можна зустріти «охоронців-вартових» – «ангелів», натрапити на «Дерево Життя», прочитати про «рай»-«Еден» та про створення людини з глини за подобою богів для служіння їм. На циліндрі для відбивання текстів рубежу III і II тисячоліть до н.е. можна побачити сцену, яка вважається ілюстрацією до набагато пізнішої біблійної історії про «спокусу Єви»: тут є священне дерево, бог та жінка, за якою повзе змії. А одна із шумерських поем, дія якої відбувається у раю, дає пояснення, чому Єву створено саме з Адамова ребра, а не з іншого органа його тіла. Справа у тому, що шумерський відповідник слова «ребро» – «ті» означає ще й «давати життя». А «Єва», згідно з біблійними уявленнями, саме й означає «та, що дає життя». Тобто можна побачити гру слів, що є найдавнішою у літературі, і яку запозичила і зберегла біблійна «оповідь про Рай». Та у Біблії ця гра втратила смисловий ефект, стверджує Франко, бо єврейський вираз для означення поняття «ребро», на відміну від шумерського, не має нічого спільного з виразом для означення поняття «та, що дає життя» [3, т. 35, с. 270].

Ще у ХІХ ст. Іван Франко писав: «Перечитуючи пильно так звані Мойсеєві і інші гебрійські книги, вчені люди швидко переконалися, що хоч вони являються нам духовими пам'ятками шановної старовини і дуже цікавого народу, який много сот літ перед Христовим різдвом дійшов до поняття одного бога і за віру в нього зумів твердо постояти, признавати їх написання Мойсеєві нема ніякої підстави. . . . Наша церков, ідучи за оповіданнями жидівських рабинів, стоїть на тім, що ті книги написав сам Мойсей, значить, найперший і наочний свідок усього того, що робилося; те, чого він не бачив (отже, про сотворення та потоп світу, про патріархів і т. ін.), він написав із оповідань самого бога, що являвся йому лицем до лица» [3, т. 35, с. 271]. «Раз те, що в самих книгах ніде не кажеться, буцімто їх написав Мойсей; навпаки, скрізь у них говориться про Мойсея в третій особі, як про чоловіка постороннього, а в останній книзі оповідається навіть про смерть і похорон Мойсея; значить, сього вже певно не міг написати сам Мойсей» [3, т. 35, с. 271–272]. «Далі в Мойсеєвих книгах говориться, що бог через Мойсея дав жидам закон у пустині; в тих частях книг, де оповідається про різні пригоди все видно так, що жиди живуть у пустині як народ кочовий, який мандрує з місця на місце. Тим часом законодавство, яке дає Мойсей під час мандрів пустинною, відноситься зовсім не до кочового, а до осілого народу, майже скрізь у тих законах проводиться думка, що всі жиди повинні сповняти свої релігійні потреби в однім місці, давати данини одному храмові єрусалимському, який був закладений через багато років після. . . . Ось чому вчені люди догадуються, що ті закони не могли бути писані в пустині для кочовників, а мусили бути зложені тоді, коли жиди вже осілися в Палестині, і що невідомі нам законодавці тільки підсунули їх під ім'я Мойсея, щоб надати їм більше поваги.

Але се ще не все. Жидівський народ має ще інші книги, що також належать до святого письма, книги історичні та пророцькі з часів, коли жиди жили в Палестині і мали своїх царів, і свою державу. Отже то цікава річ, що жодна з тих книг нічогосінько не згадує про ті нібито найстарші Мойсеєві книги, які повинні б бути основою всього релігійного та громадського життя: ані жидівські царі Давид, Соломон та їх наступники аж до вавилонської неволі, ані жидівські пророки, такі як Амок, Єремія, Ісайя, нічогосінько не знають про Мойсеєві книги і про Мойсеїв закон. Навпаки, пророки в своїх писаннях голосять віру та науку, в значній мірі

протівну від тої, яка голоситься в Мойсеєвих книгах: бо коли Мойсеєві книги кладуть величезну вагу на жертви та приноси, то пророки раз у раз говорять, що бог не хоче від людей жертв, брідиться їх приносами, що дим і кров різаних та палених звірів зовсім неприємні йому. Аж пару сот літ пізніше, коли жидівська держава пропала безповоротно, розбита ассірійцями та вавилонцями, і коли останки жидівського народу за дозволом персів вернули з довголітньої (70-літньої) вавилонської неволі назад до Палестини, аж у тих часах, на 500 чи 400 літ перед Христовим різдвом жиди робляться чимось таким, що відповідає Мойсеєвим законам: се вже не народ, а церква; на чолі їх стоїть не король, а архієрей; обік нього стоять не пророки, а книжники (рабини); увесь той люд має лиш один храм у Єрусалимі, зокрема верства людей, розсипаних по всім краю, – левітів – має привілей жити без праці, тільки з жертв і десятин, які вся решта людності мусить приносити для храму. Ті жертви означені та описані масою приписів, які були зовсім невідомі давніше, за самостійного життя жидів, і очевидно не могли бути 700 літ швидше написані Мойсеєм, хоч тепер їх видавано під його іменем.

Маємо ще один дуже важний доказ на те, що так звані Мойсеєві книги в тій формі, як їх читаємо тепер, були списані не Мойсеєм за 1000 літ перед Христом, а жидівським рабинами та архієреями по повероті жидів із вавилонської неволі. Сей доказ – се мова тих книг» [3, т. 35, с. 273]. «... Святі книги жидів, у тім числі так звані Мойсеєві книги, написані гебрайською мовою, якою говорили жиди тоді, коли мали свою державу, але яку потім, вернувши з вавилонської неволі, звільна забували, замінюючи її так званою халдейською, або арамейською. За часів, коли жив на світі Ісус Христос, стара гебрайська мова була вже мертва; її розуміли, нею писали тільки книжники, рабини, а простий народ говорив по-арамейськи. Книжники не лише розуміли стару гебрайську мову, але пробували й писати нею, хоча, розуміється, не могли іноді встеретися того, щоб до старої мови не домішати дещо трохи й нової арамейщини. Отже, придивляючись до так званих Мойсеєвих книг, учені язикознавці добачили, що й мова тих книг має подекуди домішки такої арамейщини. Якби їх був писав Мойсей у Синайській пустині на 1000 літ перед Христом, то такі домішки були би зовсім неможливі, бо тоді й самої арамейщини ще й на світі не було, бо ся мова виробилася аж пізніше, під вавилонським пануванням.

Але й се ще не все... В одних оповіданнях бог називається Ягвег, а в інших для означення бога вживається слово Елогім, а се слово єсть число множне від назви Ел. ...Ті уступи, де бог називається Ягвег, зведено до купи, і так само ті, де бог називається іменем Елогім; показалося, що одні й другі творять більше-менше цілість, немов дві окремі книги, писані двома окремими авторами. Але ... думка, що се були дві окремі книги, з яких черпав той, хто укладав так звані Мойсеєві книги, не справдилася. ... се не були дві різні книги, написані двома людьми, але радше дві збірки різнорідного матеріалу, записуваного з усних оповідань різними людьми і пізніше зведеного с'як-так в одну цілість»... [3, т. 35, с. 274].

Окрім «Поєми про сотворенне сьвіта», перу Франка належить також наукове дослідження «Вавілонські гімни й молитви, писано в днях 8 серпня до 9 вересня 1911 року». Вперше надруковано (разом з коментарем І. Франка) в газ. «Діло», 1911, 2–23 жовтня. Того ж року переклади вийшли й окремим виданням: «Вавілонські гімни й молитви. Переклади з поясненнями Івана Франка» (Львів). У виданні були вміщені три розділи: «Сумерійці й семіти», «Написи вавілонських царів» та «Покаянні молитви». У передньому слові до цієї книжки І. Франко говорить про деяке розширення тексту перекладів порівняно з публікацією в названій газеті. У «Вавілонських гімнах і молитвах» перекладав Франко із німецької мови тексти різних періодів історії Месопотамії: шумерські, аккадські, власне вавілонські та ассірійські.

Дослідження Івана Франка, яке він провів понад 100 років тому, підтвержене пізнішими лінгвістичними, історичними та археологічними відкриттями, зокрема, вивченням шумеро-аккадського та старовавілонського клинопису, арамейського письма та розкопками стародавніх міст Шумерської цивілізації.

1. Кобилюх В. Із глибин праісторії. Іван Франко і санскрит / Василь Кобилюх // Літературна Україна. — 2006. — 20 квіт. — С. 16.
2. Білецький О. Зібрання праць : у 5 т. / О. Білецький. — К. : Наукова думка, 1965. — Т. 2. — 529 с.
3. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. — К. : Наукова думка, 1981. — Т. 30. — 725 с.; 1982. — Т. 35. — 517 с.
4. Франко І. Поєма про сотворенне світа / Іван Франко. — Львів, 1905. — 138 с.
5. Франка І. Фільософії доктора. Біблійне оповідання про сотворенне сьвіта у світлі науки / Ів. Франко ; доп., додав пояснення, образки і мапу проф. др. Ол. Сушка. — Вінніпег, 1918. — 168 с.